

De onzekere burgerij

P.B.M. BLAAS

Ter inleiding: een god van Nederland?

Bijna een halve eeuw geleden deed de Nijmeegse hoogleraar Rogier de volgende uitspraak met betrekking tot de vaderlandse geschiedenis: 'Nu de wetenschap geïnternationaliseerd is, heeft de vaderlandse geschiedenis zelfs in het land, dat lang pretendeerde over een eigen God te beschikken, de pretentie op menig monopolie verloren, dat nog in het objectieve verhaal van Fruin zijn plaats had behouden.'¹ Rogier doelde op zestiende-eeuwse verschijnselen als beeldenstormen, geuzenverbonden, protestantiseringsprocessen en particularistisch verzet tegen autocratische regeringsvormen. Dat waren geen typisch vaderlandse maar algemeen-Europese verschijnselen, die dan ook in een breder kader dan louter het vaderlandse bekeken dienden te worden. Als ik me goed herinner vatte Presser – ondanks de grote wereldbeschouwelijke verschillen altijd vol bewondering voor de historicus en taalvirtuoos Rogier – in zijn college over de Tachtigjarige Oorlog uit 1961-1962 Rogiers uitspraak lichtelijk ironisch kortweg samen met de woorden: 'Aan een god van Nederland geloven we niet meer.'

Bij de voorbereiding van deze inleidende beschouwing over het thema van het symposium van vandaag moest ik aan Pressers opmerking denken. Aan een god van Nederland geloven we niet meer. Geldt dit historiografisch atheïsme evenzeer voor onze negentiende eeuw? Is onze eigen negentiende eeuw minder vaderlands geworden nu we steeds meer gewend zijn over de grenzen te kijken en comparatief historisch te werk te gaan? In diverse historische disciplines die zich met de negentiende eeuw bezig houden is deze werkwijze als vanzelfsprekend geaccepteerd. Verzuiling bijvoorbeeld is allang geen typisch vaderlands verschijnsel meer in onze geschiedschrijving. Niettemin worden op bepaalde terreinen, bijvoorbeeld dat van de literatuurgeschiedschrijving, ook duidelijk grenzen gesteld aan een internationalisering van onze vaderlandse negentiende eeuw. Sengle's Biedermeierconcept werd min of meer de toegang tot het vaderland geweigerd. Men kan erover twisten of deze uitsluiting op goede gronden is geschied.²

Het is niet mijn bedoeling de noodzaak van een internationaal of compa-

ratief gezichtspunt tot een centraal discussiepunt te maken in deze voordracht. Pressers adagium 'aan een god van Nederland geloven we niet meer' gebruik ik slechts als een excuus voor mijn werkwijze, als een rechtvaardiging voor mijn al te generaliserende aanpak. Niet gehinderd door wetenschappelijke scrupules over de uniciteit of specificiteit van allerlei nationale ontwikkelingen wil ik u een aantal algemene karakteristieken van de negentiende eeuw voorleggen. Ik heb daarbij geput uit een aantal recente syntheses en me vooral laten leiden door één vraag: hoe definieerde de negentiende eeuw zichzelf in de loop van die honderd jaar? Met behulp van welke begrippen probeerde men zijn eigentijdse ervaring onder woorden te brengen? Zegt die ervaring ons iets over de vanzelfsprekendheden van de vorige eeuw, die wij heden ten dage soms nog slechts met moeite kunnen vatten? Men stelt dat de oudere literatuur over de negentiende eeuw te weinig oog en begrip had voor die vanzelfsprekendheden. Die oudere literatuur was nog teveel in de ban van die sterk afwijzende en verwijtende terugblik, die aan het einde van de negentiende eeuw zelf opgeld deed in bepaalde culturele en literaire kringen. De Beweging van Tachtig was in dat opzicht een Europees verschijnsel, ook Van Deysssel past om zo te zeggen in een Europese context.³

De geschiedenis op te delen in kunstmatige eenheden van honderd jaar was vooral in de achttiende eeuw in zwang gekomen en men had zich sinds 1800 cultuurhistorisch de gewoonte aangeleerd bij een eeuwwisseling terug te blikken en een balans op te maken met het oog op de toekomst. Die balans viel bij sommigen aan het eind van de negentiende eeuw nogal negatief uit. Men leek het verleden van zich te willen afschudden. Dat leidde ongetwijfeld tot veel historisch onbegrip in onze ogen, maar men kan zich achteraf toch afvragen of een dergelijke breuk niet noodzakelijk was om in een later stadium de negentiende eeuw weer in haar eigenheid, in haar vreemdheid te leren ontdekken. Rond de laatste eeuwwisseling (en zeker na de Eerste Wereldoorlog) werden Victoriaanse zekerheden vrij snel tot illusies verklaard.⁴ In hoeverre hier werkelijk van zekerheden gesproken mag worden, laat staan van illusies, wordt voor ons na honderd jaar steeds meer een vraag. De eerste scherpe reacties op het zogeheten Victoriaanse tijdvak rond de laatste eeuwwisseling dienen we echter niet te negeren. Ze behoren immers ook tot ons studieterrein van de negentiende eeuw, die we zo graag laten doorlopen tot 1914. Bovendien greep men in die reactie terug op een eigen negentiende-eeuwse traditie, die in de romantiek begonnen was. Heel de negentiende eeuw door had er een 'literatuur van het verwijt' bestaan, die aan het eind van de eeuw tot een hoofdstroming leek uit te groeien. Een aristocratische 'esprit frondeur' – om met Arthur Mitzman te spreken – was nimmer weg geweest in de Franse letterkunde en cultuur, ook niet in haar burgerlijke fase.⁵ Het verwijt betrof met name een groep, een klasse, de zogeheten bourgeoisie, die van allerlei ondeugden werd beschuldigd, waarvan men zichzelf vrij waande te zijn. Die beschuldigingen liepen van plat materialisme tot huichelarij en hypocrisie. Het zou

heel moeilijk blijken zich te ontdoen van deze belastende en beschuldigende begrippen. Ook in een zogeheten wetenschappelijke benadering lieten zij zich nauwelijks neutraliseren. In de nog altijd boeiende en intrigerende historische 'portretkunst' van Lytton Strachey verborgen zij zich in een psychologische benadering.⁶ Er is evenwel ook een psychologische benadering mogelijk – zoals we zullen zien – die juist tot een meer begrijpende houding wil zien te komen.

De hardnekkigheid van dat moralisme in onze benadering van de negentiende eeuw stond en staat niet los van een diepgewortelde achterdocht, welke teruggaat tot de achttiende eeuw en nog verder, ten opzichte van die sociaal moeilijk te definiëren groep, die met name de negentiende eeuw heeft gemaakt tot wat ze is geworden: de bourgeoisie. Niet slechts bepaalde literatoren uit de romantiek hielden er een achterdochtige en ambivalente houding ten opzichte van de burgerij op na. De grootste ambivalentie treffen we aan, zoals bekend, bij socialistische en marxistische schrijvers en denkers (veelal zelf van bourgeois origine), voor wie de bourgeoisie naast de onderdrukker van de arbeidende klasse ook de onmisbare noodzakelijke gangmaker van het historisch proces was. Ook binnen deze kring van marxistische historici is er in deze eeuw sprake van een groeiend begrip voor de situatie waarin die bourgeoisie zich bevond. Het omvangrijke veelzijdige oeuvre van Eric Hobsbawm getuigt hiervan, maar ik zou in dit verband ook nog Jan Romein willen noemen.⁷ Vlak na de Tweede Wereldoorlog vatte hij in een voordracht de ontwikkelingen van de negentiende eeuw samen aan de hand van twee begrippen: expansie en ontbinding. Dit cultuurhistorische en integrale overzicht is na een halve eeuw nog altijd het lezen en overwegen de moeite waard ondanks het schematisme, dat Romeins denken zo beheerste. Ook hier werd een balans opgemaakt, ook hier ontbrak een moraliserende toon zeker niet. Maar vergeleken met die terugblik van rond de eeuwwisseling kan men zeggen dat hier toch bovenal werd gezocht naar een evenwichtige afweging, naar een historisch oordeel dat zoveel mogelijk recht probeerde te doen aan die verguisde eeuw. Romein typeerde de negentiende eeuw als een lelijke maar ook als een moedige eeuw, ja hij sprak van een onvergelijkelijk rijke, ja overrijke eeuw.⁸ Merkwaardig maar misschien tekenend voor de toenmalige situatie is het slot van zijn voordracht. Hij meende zich als marxistisch historicus te moeten verontschuldigen voor zijn oprechte bewondering voor een eeuw, 'die gij' – zo sprak hij zijn gehoor toe – 'hebt leren verachten'.⁹

Binnen het historisch onderzoek in het algemeen, dus ook binnen dat van de negentiende eeuw is de laatste decennia sprake van een verschuiving in belangstelling van zogeheten objectieve structuren en processen naar de zogeheten leef- en beleevingswereld van mensen in vroeger tijden. Wat daar de achtergrond van is laat ik hier rusten, maar het is duidelijk dat de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis de sociaal-economische geschiedenis – zo dominant in de jaren zestig en zeventig – in populariteit heeft voorbij gestreefd. Door die verschuiving koestert men de hoop meer recht te doen

aan de eigen context, de eigen culturele infrastructuur, zoals dat in de literatuur en kunstgeschiedenis heet, kortom het eigen karakter van de eeuw, die soms het gevaar liep louter tot een proloog van de twintigste eeuw te worden. Een zekere tempering van het onvermijdelijke 'achteraf vooruitzien' dat de historicus beroepshalve eigen is, leek op zijn plaats. Zelfs in samenvattende overzichten van de eeuw is deze tendens merkbaar. Hoewel een eeuwoverzicht eerder diachronisch dan synchronisch van aard is geven sommige auteurs er toch de voorkeur aan de lezer slechts synchrone dwarsdoorsneden te bieden aan de hand van thema's en verder af te zien van het diachronisch schetsen van ontwikkelingslijnen. De Engelse historicus Theodore Zeldin is hier wel een heel extreem voorbeeld van. Zijn in de jaren zeventig verschenen tweedelige studie over Frankrijk gedurende de periode 1848-1945 is mede hierom dan ook scherp bekritiseerd niettegenstaande de interessante en belangwekkende informatie die hij ons biedt.¹⁰

Genoeg inleidende opmerkingen. Wat ik u vandaag wil voorleggen is geen overzicht van recente handboek-literatuur voorzien van kritisch commentaar, ook geen verhaal over veranderende beeldvorming van de negentiende eeuw noch een lijstje van desiderata van wat allemaal nog moet worden gedaan. Het is al genoeg gebeurd en het zou al snel op herhalingen neerkomen.¹¹ Mijn opzet is bescheidener. Zoals in het begin gezegd wil ik kort stilstaan bij enkele begrippen, die in de negentiende eeuw zelf zijn aangewend om eigentijdse ervaringen onder woorden te brengen. Mijn verhaal is een begripshistorische reflectie die in belangrijke mate steunt op recente samenvattende overzichtswerken.

Een overgangperiode

Om tot een duidelijke karakterisering van een eeuw te komen plakken historici graag overkoepelende, zogeheten colligerende begrippen op eeuwen. Zo koppelen we het begrip Renaissance aan de vijftiende, Reformatie en Contra-Reformatie aan de zestiende, Barok aan de zeventiende en Verlichting aan de achttiende eeuw. Zij suggereren slechts dat er sprake is van een historische samenhang, maar meer ook niet. Over de aard van die samenhang zeggen ze niets. Hoe deze begrippen inhoudelijk omschreven moeten worden is dikwijls de inzet van een nimmer eindigend historio-grafisch debat. De negentiende eeuw wordt bovenal gelieerd aan het begrip industriële revolutie. Het is naar mijn idee de meest aanvaarde en algemeen gangbare typering geworden voor de eeuw in haar geheel, hoe onbruikbaar en weinig bevredigend vakhistorici uit de economische geschiedenis haar ook vonden.

De term werd in 1837 voor het eerst in Frankrijk gebruikt door de econoom Jérôme Adolphe Blanqui, maar kreeg pas decennia later een acceptatie in brede kring door de lectures uit het begin van de jaren tachtig van Arnold Toynbee, een volgeling van Ruskin en de filosoof T.H. Green,

een oom van de later zo bekend geworden historicus van dezelfde naam. Ook al luidde de volledige titel van Toynbee's lezingen (die twee jaar na zijn dood in 1884 werden uitgegeven) *Lectures on the Industrial Revolution of the Eighteenth Century in England*, werden de begrippen industriële revolutie en industrialisering in het algemene spraakgebruik toch aangewend om juist het bijzondere karakter van de negentiende eeuw aan te geven. Bij Blanqui duidde het begrip in eerste instantie op een diep ingrijpende verandering binnen één economische sector, de industrie. Toynbee hanteerde de term voor een meer omvattend veranderingsproces, in feite de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving, een proces dat we in de tweede helft van de twintigste eeuw met de term modernisering zijn gaan aanduiden. Ik kom op die term aan het eind van mijn verhaal nog uitdrukkelijk terug. Bij Toynbee stond industriële revolutie dus voor industrialisering van de samenleving. Als sociaal hervormer beklemtoonde hij vooral de sociale gevolgen van dit proces, waarbij allerlei 'middeleeuwse regelingen' moesten plaats maken voor een moderne kapitalistische competitie-geest en het concurrentie-principe. Zijn definitie luidde aldus: 'The essence of the Industrial Revolution is the substitution of competition for the medieval regulations which had previously controlled the production and distribution of wealth.'¹²

In de jaren tachtig van de vorige eeuw betekende de negentiende eeuw voor Toynbee nog altijd het definitieve afscheid van de Middeleeuwen. Ik zeg uitdrukkelijk nog altijd want een dergelijke gedachte zit ook opgesloten in een van de eerste begrippen waarmee de negentiende eeuw zichzelf karakteriseerde bij haar begin. Het eerste begrip, dat een heel karakteristieke typering van de eigen tijd gaf, was het nieuwe begrip overgangspanneriode. Het begrip maakte grote opgang na 1800 in alle landen van Europa. Het verwees kennelijk naar een duidelijk gemeenschappelijke ervaring en beleving van de eigen tijd.¹³ De Franse Revolutie was daar vanzelfsprekend niet vreemd aan en ook de eeuwwisseling van 1800 droeg er toe bij dat velen het gevoel hadden in een overgangspanneriode te leven. Het bijzondere van het toenmalige eeuwwende-gevoel was namelijk dat het in de beleving van de tijdgenoot om veel meer ging dan alleen het aflopen van een eeuw en de start van een nieuwe. Er was veel meer aan de hand en juist dat wilde men met het begrip 'overgangspanneriode' uitdrukken. Het begrip verwees naar een eigentijdse ervaring van historische verandering en impliceerde een langetermijnperspectief op de geschiedenis. In dat begrip school een periodisering die stoelde op een duidelijke interpretatie van het Europese verleden.

Wat men in zo'n overgangspannerfase achter zich liet was voor de tijdgenoot vanzelfsprekend gemakkelijker te omschrijven dan aan te geven wat men in de toekomst te wachten stond. Welnu, waar men in de eigentijdse beleving van deze overgangspanneriode afscheid van nam was niet de voorbije achttiende eeuw of de Verlichting maar de Middeleeuwen. Op dat afscheid van de Middeleeuwen volgde na enkele decennia weer een (culturele)

come-back van die periode. Er is geen duidelijker voorbeeld van 'retraditionalisering' in deze eerste fase van het moderniseringsproces te vinden dan deze Middeleeuwen-revival.¹⁴ Middeleeuwen stond aan het begin van de negentiende eeuw voor middeleeuwse tradities of wat men daar voor aanzag zowel op kerkelijk als op politiek-sociaal en juridisch gebied. Wat onherstelbaar afgebrokkeld was, was een politiek bestel waarin slechts koning en adel het voor het zeggen hadden alsook een maatschappelijk bestel dat zo lang mogelijk een standen-onderscheid in leven had trachten te houden. Heel dat oude bestel werd in de traditie van de achttiende eeuw (die de term feodalisme in het leven had geroepen ter typering van een maatschappelijke en politieke ordening met geheel eigen kenmerken) aangeduid met de adjectiva 'middeleeuws' en 'feodaal'. Wanneer men het heden met het verleden vergeleek dan werd met dat verleden altijd de Middeleeuwen bedoeld.¹⁵ In dat begrip overgangperiode school een historische periodisering, waarin de Middeleeuwen in onze ogen wel erg werden opgerekt. Men voelde zich kennelijk zodanig op een breukvlak van de geschiedenis leven, dat alle eerder aangebrachte cesuren van renaissance of 'nieuwe tijd' in het niet zonken. Het *ancien régime*, eens juist in onderscheid met de Middeleeuwen als nieuwe tijd aangeduid, was in de gedachten- en gevoelswereld van de beginnende negentiende eeuw in essentie nog feodaal gebleven. De historische verandering die men nu onderging maakte het pas voor het eerst mogelijk en verantwoord van een historische overgangperiode te spreken. Pas nu werd in de ogen van de tijdgenoot gebroken met de Middeleeuwen.

Dat de grove periodisering, die in dit tijdsbesef van de vroege negentiende eeuw zit opgesloten, een opvallende gelijkenis vertoont met wat bepaalde mediëvisten heden ten dage aan herziening voorstaan in de gangbare periodisering van de Europese geschiedenis mag louter toeval heten. Een merkwaardige coïncidentie is het wel, nu zo'n nieuw voorgestelde periodisering op het eerste gezicht opvallend lijkt te corresponderen met de historische ervaring uit het begin van de negentiende eeuw. De periodiseringsconstructie van hedendaagse mediëvisten doet nogal imperialistisch en expansief aan. Men is weliswaar bereid de vroege Middeleeuwen aan de oudheid af te staan, maar in ruil daarvoor claimt men de hele periode van het *ancien régime*. De eigenlijke Middeleeuwen lopen van 1100 tot 1800 en het begin- en eindpunt van die Middeleeuwen worden gevormd door twee eeuwen, waarin de grootste en belangrijkste veranderingen hebben plaats gevonden in de Europese geschiedenis: de elfde en de negentiende eeuw.¹⁶ Alleen die eeuwen hebben in deze constructie het recht om overgangperiodes te heten zou je zeggen, perioden waarin het echt gaat om fundamentele transformaties. Dit mediëvistische perspectief op de negentiende eeuw klinkt u misschien verrassend in de oren, maar of we er veel mee kunnen doen is een tweede. Men kan er voorlopig twee dingen van zeggen. Het is misschien een nuttige corrigerende aanvulling op bestaande perspectieven. Het is goed de negentiende eeuw niet alleen uitsluitend vanuit de twintigste

eeuw te bekijken, maar ook vanuit die eeuwen die aan haar voorafgingen om goed doordrongen te raken van de grote transformatie die toen plaats vond. Bovendien lijkt deze nieuwe periodisering, ik zei het al, de eigentijdse ervaring en beleving meer recht te doen en ongewild en onbewust in zich op te nemen.

Wanneer men duidelijk het gevoel heeft zich in een overgangssituatie te bevinden dan is er niet slechts sprake van een herinnering aan wat men achter zich laat, aan wat voorbij is, maar ook van een verwachting over hetgeen komen gaat. Als het 'oude' en 'voorbij' zich met de termen feodaal en middeleeuws lieten omschrijven, in welke terminologie liet zich het nieuwe, het komende dan vertalen? Na het begrip overgangperiode kom ik tot een tweede begrippenpaar – burgerlijkheid en burgerlijke maatschappij en eeuw. Het gaat hier om oude begrippen die een geheel nieuwe inhoud krijgen. Juist die begripsverandering verwees naar een fundamenteel politiek en sociaal veranderingsproces, dat de periode 1760-1860 een eenheid verleent ook in cultuurhistorisch opzicht.

Een burgerlijke eeuw

Zoals gezegd is het begrijpelijk dat men in dat overgangsbefes eerder en beter in staat was onder woorden te brengen wat men achter zich aan het laten was dan wat men te wachten stond. In het begrip overgangperiode was de afbraak duidelijker aan te geven dan de opbouw. Zeker tot 1830 (en misschien moet men zelfs zeggen tot 1840) leek wat dit betreft de onzekerheid te overheersen. De situatie in Europa was te verward. Waar men op af koerste leerde ons eerder het jonge Amerika zo stelde De Tocqueville in zijn zo invloedrijke studie *De la démocratie en Amérique*, waarvan het eerste deel in 1835 verscheen. Thorbecke stippelde pas in 1844 een aantal duidelijke lijnen uit aan de hand van twee door De Tocqueville gesuggereerde stellingen in die bekende voordracht over het hedendaags staatsburgerschap. 'Zijn wij reeds zoover' – zo vroeg Thorbecke zich af – 'in de groote verandering, waaraan onze tijd gestadig, soms met schokken, voortwerkt, te onderscheiden wat louter ontkennend, tegen de oude maatschappij gerigt, wat stellig is of zaad der toekomst?'¹⁷ De Franse Revolutie had een reeds lang in gang gezet centralisatieproces voltooid, hetgeen noodzakelijkerwijs het staatsburgerschap voor eenieder tot gevolg had gehad. Het bleek nu mogelijk ook in positieve zin aan te geven waarop deze overgangperiode was uitgelopen. Thorbecke's bekende openingszin luidde: 'Men kenmerkt politisch onze eeuw, wanneer men haar de staatsburgerlijke eeuw noemt.'¹⁸

Enige jaren later in 1851 (het jaar van de eerste grote wereldtentoonstelling) verscheen in Duitsland in twee delen het bekende werk van de conservatieve vroege 'gezinssocioloog', de hoogleraar-journalist Wilhelm Heinrich Riehl *Die bürgerliche Gesellschaft*.¹⁹ Het boek kende negen herdrukken in de negentiende eeuw en was ook buiten Duitsland goed bekend. Het leek

alsof de eeuw nu zij voor de helft in de tijd gevorderd was, eindelijk haar juiste zelfbenaming, zelfomschrijving gevonden had. Onze eeuw – zo stelde Riehl in positieve zin – draagt een burgerlijk karakter. ‘Unsere ganze Zeit trägt einen bürgerlichen Character.’²⁰ Er leek geen geschikter adjectief te vinden dan juist burgerlijk om de grote maatschappelijke verandering te typeren, waarvan men als tijdgenoot getuige was. Riehl gebruikte de term burgerlijke maatschappij duidelijk ook als een ‘tijdperk-begrip’ ter karakterisering van zijn eigen tijd. Het begrip drukte een eigentijdse ervaring uit en verwees zowel naar een proces als naar een program: de verburgerlijking namelijk van de maatschappij. Schrijver en uitgever waren zich er ook van bewust dat het begrip burgerlijke maatschappij veel weg had van een eigentijdse slogan, die het bij het publiek goed deed. Ieder tijdvak vindt wel een paar slogans uit, die er zowel toe dienen om zichzelf beter te begrijpen als om de wereld te veroveren, aldus Riehl.

Opvallend is ook dat hij terdege beseftte dat het hier om een zeer oud begrip ging, dat in de laatste eeuw inhoudelijk totaal van betekenis was veranderd. Het begrip *societas civilis* had altijd gestaan voor wat wij onder het begrip staat zijn gaan verstaan. Sinds de tweede helft van de achttiende eeuw had het zijn klassieke politieke lading, die het van Aristoteles tot Kant bezeten had, ingeruild voor een meer sociale en sociologische betekenis. Er werd nu een maatschappij mee aangeduid waarin een bepaalde groep, de zogeheten bourgeoisie (burgerij) het voor het zeggen had, misschien nog niet altijd per se in politieke zin, doch wel in mentaal-culturele zin. Die begripsverandering was de neerslag van een belangrijk sociaal-politiek proces: de opkomst van de burgerij en het daarmee gegroeide dualisme van staat en maatschappij, een dualisme dat een vrije speelruimte garandeerde aan de burgers. De Franse Revolutie werd gezien als een overwinning van de ‘burgerlijke maatschappij’ op de absolutistische staat.²¹

Burgerlijk en burgerlijkheid stonden voor bepaalde idealen, die we bij liberalen en conservatieven terugvinden. Zij waren niet typerend voor een bepaalde politieke richting. De burgerlijke cultuur stond in principe open voor eenieder ongeacht politieke overtuiging of ‘stand’, hoewel een zeker bezit en een zekere ontwikkeling (Bildung) vereisten waren voor daadwerkelijke participatie aan die cultuur. Riehl droeg een duidelijke conservatieve overtuiging uit en maakte zich grote zorgen over bepaalde ontwikkelingen die onafwendbaar schenen. Hij had het niet begrepen op de grote stad, hij verheerlijkte nog het boerenleven. De groeiende urbanisering bedreigde zijns inziens het gezin, dat voor hem de hoeksteen was van de burgerlijke maatschappij. Zijn boek *Die Familie* verscheen in 1855 en het werd een nog groter kassucces dan zijn *Die bürgerliche Gesellschaft*.²² Modern in onze betekenis van het woord was Riehl zeker niet. Hij was in zijn ‘Grosstadtfeindlichkeit’ een promotor van een soort ‘Agrarromantiek’. Hij dacht nog ‘in standen’ en zijn ‘burgerlijke maatschappij’ had nog weinig of niets van een industriële maatschappij met een massa-consumptie of een duidelijk ‘klassen-karakter’. Het kon moeilijk anders. Riehl schreef zijn studie op een

tijdstip dat de opkomst van dat alles zich in Duitsland (maar ook elders) nog moest voltrekken.

Burgerlijk was vooral verbonden met een beschavingsideaal, dat terugging tot de Verlichting. Een ideaal dat aan het menselijke geluksstreven in de persoonlijke en maatschappelijke sfeer zoveel mogelijk tegemoet wilde komen. Opvoeding en onderwijs dienden erop te worden gericht. Burgerlijkheid stond zo ook voor een bepaald opvoedingsideaal, waarbij alles draaide om karaktervorming. Er is de laatste decennia ongelofelijk veel aandacht besteed aan het thema burgerlijkheid en cultuur of wat iemand nog pregnanter heeft geformuleerd aan 'burgerlijkheid als cultuur'.²³ Ik overdrijf niet als ik stel dat dit thema het meest dominante thema is geweest in de studie van de negentiende eeuw in de achter ons liggende jaren. Dit gaat op voor de vele disciplines die zich met de negentiende eeuw bezighouden zowel in ons eigen land als in de ons omringende landen. Onze werkgroep met haar jaarlijkse symposia vormt hier vanzelfsprekend geen uitzondering op.²⁴ Deze thematiek is bijvoorbeeld aan de orde gesteld op een aantal belangrijke internationale conferenties te Bielefeld gehouden in het midden van de jaren tachtig en ze keert ook met regelmaat terug in de opvallende hernieuwde aandacht voor het liberalisme van de vorige eeuw, juist waar het ook gaat om het liberalisme als levensstijl.²⁵ De vanzelfsprekende stijl waar we het vandaag over hebben was een bij uitstek burgerlijke stijl.

Als we spreken over burgerlijkheid als cultuur dan dient men cultuur breed op te vatten. De aandacht gaat niet slechts uit naar de cultuur met een hoofdletter, naar die typische negentiende-eeuwse gewijde ruimten als het museum of de concertzaal of naar de roman als een bij uitstek negentiende-eeuws letterkundig fenomeen, maar evenzeer naar de zogeheten materiële cultuur als de woonstijl, de wooninrichting en cultuur, de kleding en de typisch burgerlijke ontwikkelde gedragscodes in het onderlinge verkeer, de zogeheten sociabiliteit en daarmee samenhangende culturele infrastructuur die voor de opkomst van de burgerij kenmerkend mogen heten.²⁶

Over het begrip burgerlijkheid zult U vandaag nog genoeg horen. Ik kan het hier niet uitdiepen; slechts twee opmerkingen wil ik erbij maken die mijn algemene introductie kunnen onderbouwen. De eerste opmerking raakt weer de niet onbelangrijke periodiseringsproblematiek ten aanzien van de negentiende eeuw. Geen begrip als juist dat begrip burgerlijk of burgerlijkheid is beter in staat om de achttiende-eeuwse wortels van de negentiende eeuw voor ons bloot te leggen. Hoe de achttiende eeuw op zinvolle en verantwoorde wijze aan de negentiende te koppelen is altijd een belangrijk historiografisch probleem geweest. 'The failure to relate the nineteenth century to the eighteenth century in any convincing way is perhaps the most serious shortcoming of the traditional historiography..' stelde nog niet zo lang geleden een Engels historicus.²⁷ Hoe komt dat? De Franse Revolutie heeft ons hier misschien parten gespeeld. Ze staat in ons geheugen gegrift als de grote breuk in de Europese geschiedenis. Of mis-

schien is ook het gepropageerde zelfbeeld van de revolutionair hier debet aan, die ervan overtuigd is een nieuwe samenleving uit het niets te kunnen creëren. Ook al was de Franse Revolutie in menig opzicht een cesuur, het betekende niet dat er ook sprake was van continuïteiten op lange en middel-lange terrein. Op het terrein van de bestuurlijke traditie wees De Tocqueville die reeds anderhalve eeuw geleden voor Frankrijk aan en je zou kunnen zeggen dat de cultuurhistorische visie heden ten dage eveneens sterk Tocquevilliaans van aard is. Vele burgerlijke Verlichtingsidealen kregen immers een direct vervolg in de zogeheten Biedermeierzeit (de romantiek in 'zuivere' vorm betekende hooguit een kort intermezzo en dan nog slechts in een aantal landen) en dat maakt de periode 1750-1850 of als u wilt de periode 1760-1860 tot een cultuurhistorische eenheid. Meer dan voorheen zijn we ons bepaalde culturele continuïteiten duidelijker bewust geworden. Het begin van de vorige eeuw heeft zodoende eerder een epiloog- dan een proloogkarakter als ik het zo zeggen mag. Dit klinkt lichtelijk overdreven maar het lijkt me een nuttige overdrijving om negatieve kwalificaties van Jan Salie-achtige strekking buiten onze interpretatie te houden. Ze hebben immers geen verklarende waarde en dragen weinig bij tot beter begrip.

Bij het begrip burgerlijke maatschappij wil ik nog een tweede algemene opmerking maken. Zij gaat over heel iets anders dan periodisering en betreft een psychologische en mentaalhistorische typering van die negentiende-eeuwse burgerij, die in de oude en recente literatuur herhaaldelijk opduikt. De veronderstelling namelijk dat die burgerij eigenlijk vanaf haar eerste bestaan in een soort onzekerheidscrisis verkeert. Hebben we hier te maken met de zoveelste mythe over de bourgeoisie, even onuitroeibaar als die over 'the ever-rising middle class'?²⁸ Spreken hier bronnen een duidelijke taal of wordt die burgerij iets toegeschreven vanuit een veel latere tijd en dan meestal nog door auteurs die haar niet welgezind zijn?

De omvangrijkste synthese van de negentiende eeuw uit de recente tijd, welke zich niet tot één land beperkt maar heel West-Europa en Amerika omvat is die van Peter Gay: *The Bourgeois Experience*. Er wacht ons nog één deel, vier zijn er inmiddels verschenen.²⁹ Staat u mij toe over dit *magnum opus* iets te zeggen juist in het kader van die zogeheten onzekerheidscrisis van de bourgeoisie. Deze delen bevatten een goudmijn aan gegevens, ze zijn onmisbaar voor iedere 'negentiende-eeuwer' al was het maar vanwege het uitvoerige bibliografische essay waarmee ieder deel eindigt. De ontvangst van dit ambitieuze werk was nogal terughoudend, met name de laatste twee delen uit de jaren negentig werden kritisch benaderd. Dat had uiteenlopende redenen. De auteur waagt zich op het terrein van verschillende disciplines. Naast vele egodocumenten vormen ook literatuur en schilderkunst voor hem een belangrijk hulpmiddel in de beschrijving en analyse van de ervaringswereld van de burgerij. Gay weet zich bovendien door Freud geïnspireerd in de keuze en interpretatie van bepaalde thema's. Ook die inspiratie wekte bij sommigen de nodige irritatie, zelfs binnen onze werkgroep.³⁰ Waar het gaat om de Victoriaanse beleving van de seksua-

liteit stelde Gay herhaaldelijk dat die minder krampachtig was dan veelal is gedacht. Waar niet of nauwelijks over werd gesproken, werd nog wel gedaan en zelfs met het nodige plezier.³¹ Gay riep Freud ook te hulp om de klassieke verwijten van huichelarij en cant te ontzenuwen. De psychoanalytische beschavingstheorie weet deze begrippen van hun beschuldigend moralisme te ontdoen door ze een plaats te geven in het onbewuste. Om de beschaving te handhaven is een zekere mate van culturele hypocrisie onmisbaar had Freud al gezegd. Cant, preutsheid en hypocrisie zijn culturele verdedigingsmechanismen 'in a time of upheaval, a search for safety'. Kortweg gezegd: 'The unconscious hypocrite is simply man in civilization.'³²

Gay's werk is ook bekritiseerd om een tekort aan (sociologische) theorievorming. Naarmate het werk vordert wint het beschrijven het van het verklaren. Een streven naar empirische volledigheid domineert de latere twee delen, waar de lezer te veel anekdotische uitweidingen voorgeschoteld krijgt. Het vierde deel van 1993, dat heel expliciet aan het ego is gewijd en dat uitvoerig ingaat op de variëteit aan egodocumenten van de negentiende eeuw, deed mij heel sterk denken aan de historische invalshoek en thematiek, die Presser dertig jaar geleden jaar in jaar uit aan de orde stelde op zijn doctoraalcolleges.³³ Ook bij Gay kijkt Clio door het sleutelgat, maar toch coherenter en systematischer dan bij Presser veelal het geval was. Die coherentie hangt mijns inziens niet zozeer samen met zijn psychoanalytische invalshoek of commentaar maar eerder met een algemene theorie of opvatting over de geestesgesteldheid van de bourgeoisie. Al deze delen en hoofdstukken over de burgerlijke ervaringswereld lijken te worden bijeengehouden door één centrale these: die over de onzekerheid en angst van de bourgeoisie. Er is geen term die zo dikwijls terugkeert in dit werk als het woord 'anxiety'.³⁴ Theorie of these zijn misschien veel te grote woorden, het gaat om een simpele, voor de hand liggende gedachte: naarmate veranderingen zich omvangrijker en sneller voltrokken in de negentiende eeuw groeiden de angst en de onzekerheid over wat de toekomst zou brengen.

Gay's verhaal vertoont in dit opzicht een opvallende gelijkenis met de onzekerheids crisis in Romeins *Op het breukvlak van twee eeuwen*.³⁵ Maar waarom wordt er zo expliciet alleen gesproken van een 'bourgeois anxiety'? Is hier sprake van een linkse of specifieke marxistische traditie die gaarne sprak van het schuld bewustzijn bij de bourgeoisie, die de revolutie ontrouw geworden was? Dat lijkt mij voor Gay niet opgaan. Zonder dit exact te kunnen bewijzen vermoed ik dat beide auteurs in dit opzicht onbewust schatplichtig zijn aan Bernard Groethuysens vermaarde studie uit 1927: *Origines de l'esprit bourgeois en France*.³⁶ Deze auteur had op originele wijze de achttiende-eeuwse wortels trachten bloot te leggen van de fundamentele onzekerheid, die de burgerij als klasse min of meer was aangeboren, omdat zij als opkomende groep binnen de christelijke en kerkelijke wereldbeschouwing van het *ancien régime* eigenlijk geen duidelijk omschreven plaats had toegewezen gekregen. Zij kende geen fundament of steunpunt buiten

zichzelf. De bourgeoisie was zo min of meer gedwongen haar eigen wereld te scheppen, waarvoor zijzelf geheel en al de verantwoordelijkheid droeg. Alleen de bourgeoisie kende 'de onzekerheid van de verantwoordelijkheid, een in wezen andersoortige en veel zwaarder verantwoordelijkheid dan welke leidende groep ooit gekend had'.³⁷ De gevolgen van deze achttiende-eeuwse psychisch-mentale erfenis deden overduidelijk van zich spreken in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen in versneld tempo de burgerlijke maatschappij zich moderniseerde. Het bleek om meer te gaan dan om een door verantwoordelijkheidsbesef opgeroepen gevoel van onzekerheid. Ik kom zo tot mijn derde en laatste begrip, waarmee de negentiende eeuw zichzelf heeft omschreven: 'nervousness'.

Een nerveuze eeuw

Er bestaat binnen de historische wereld nauwelijks verschil van mening over het feit dat de negentiende eeuw na 1850 of na 1860 in alle opzichten grondig van karakter gaat veranderen. Deze consensus is allesbehalve verrassend, omdat deze verandering zich evident en overtuigend aan iedere onderzoeker opdringt. Die verandering voltrok zich eerder geleidelijk dan plotseling; plotselinge historische omslagen komen nu eenmaal zelden voor.³⁸ De veranderingen waren overduidelijk op het gebied van de industrie, het verkeer (de spoorwegen), de urbanisering, maar golden ook de politieke en sociale organisatie binnen de samenleving en tenslotte ook de psychische gesteldheid van de mensen die deze veranderingen ondergingen of zelf creëerden. Als ik mij niet vergis stuit ik hier naast burgerlijkheid op een tweede thema dat de studie van de negentiende eeuw heden ten dage zo sterk bezighoudt: de toenemende reflectie in de negentiende eeuw over het eigen innerlijk, de zoektocht naar het eigen ik in kunsten en wetenschappen. Wat is hier de achtergrond van?

Vanaf de jaren zeventig begon de gedachte post te vatten dat de nieuwe tijd, de vooruitgang een nieuwe eigentijdse ziekte in het leven had geroepen. De ziekte van de eeuw werd omschreven als 'nervousness', geagiteerdheid, zenuwachtigheid, gejaagdheid. De Parijse arts E. Bouchut sprak in 1860 van 'névrosisme': men kon fysiek in orde zijn en toch duidelijk ziek in geestelijk opzicht. Het leek een vondst. Heel bekend werd in dit verband de term neurasthenia van de Amerikaanse arts George Beard. Zenuwuitputting leek hem in eerste instantie vooral een Amerikaanse ziekte, maar dat het hier om een algemeen westers verschijnsel ging bleek wel uit de snelle receptie en populariteit van de term in alle landen van West-Europa.³⁹ Even bekend werd in dit verband ook de term van de omstreden cultuurhistoricus Lamprecht: 'Reizsamkeit', prikkelbaarheid als karakteristiek van deze tijd.⁴⁰ In 1886 publiceerde de Italiaan Paolo Mantegazza een boek onder de titel *Il secolo nevrosico*, onmiddellijk in het Duits vertaald onder de titel *Das nervöse Jahrhundert*.⁴¹

Men nam vanzelfsprekend geen genoegen met de loutere constatering

van het verschijnsel. Naarstig werd er gezocht naar de oorzaken om zo tot een effectieve remedie te komen. Voor de toegenomen nervositeit leken spoorwegen en urbanisering voor de hand liggende externe oorzaken; zij joegen mensen meer en meer op. Die eigentijdse analyse hoefde niet per se pessimistisch te stemmen. Die gejaagdheid van het moderne leven was weliswaar niet meer terug te draaien, maar men kon haar opvangen door meer lichamelijke opvoeding op school, door betere karaktervorming en door een blijvende sportbeoefening. Geen periode heeft zoveel aandacht besteed aan karaktervorming als juist de tweede helft van de negentiende eeuw.⁴² De periode werd gekenmerkt door een onophoudelijk adviseren.

Was het aanwijzen van louter externe oorzaken eigenlijk wel voldoende? Al boden genoemde remedies tijdelijk verlichting, de kwalen werden er niet mee weggenomen. Reflectie over die moderne zenuwziekte leidde bij sommigen dan ook tot een algemeen cultuurpessimisme aan het eind van de eeuw.⁴³ Hoe men ook gestemd was deed er in bepaald opzicht niet toe. Eén ding was overduidelijk: meer en meer raakte men geboeid door de menselijke psyche en haar reacties in een zich radicaal veranderende wereld. Die aandacht had ook in de eerste fase van burgerlijke cultuur niet ontbroken. Men had zich toen evenzeer gebogen over de mens als *animal rationale*, met meestal toch een bijzondere voorkeur voor die redelijkheid. In de nieuwe psychologiserende denkstijl aan het einde van deze eeuw leek het substantief aanzienlijk meer gewicht in de schaal te leggen dan het adjectief, en dat niet alleen bij een figuur als Freud. Nog tekenender in dat opzicht was de grote populariteit van de massapsychologie.⁴⁴ Er groeide een vanzelfsprekende psychologiserende stijl: een denkstijl, een schrijfstijl, ja een kunststijl als ik het zo zeggen mag. Over een breed terrein van wetenschap en kunst ontstond meer en meer de behoefte zich te buigen over het eigen innerlijk, het eigen ik. Nog nooit was het aantal egodocumenten zo omvangrijk als juist in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het dagboek was menigeeen tot vriend, zoals uit den treure is herhaald. De belangstelling voor de autobiografie en de biografie vertoonde een als maar opgaande lijn. Geen recente synthese laat na hierop te wijzen.⁴⁵ Maar ook hier zij beklemtoond dat het verschijnen van de psychologiserende denktrant in de moderne biografie een langzaam en geleidelijk proces betrof. Ik geloof steeds minder in plotselinge omslagen, ook niet in de eeuw van de grote transformatie, die de negentiende eeuw toch is. Hiermee is niet slechts bedoeld dat veranderingen qua tempo zich slechts geleidelijk voltrekken. Er is nog iets anders in het geding. Het nieuwe lost namelijk het oude niet onmiddellijk af, ook al zijn we dat snel geneigd te denken. Het oude blijft immers lange tijd naast het nieuwe voortbestaan. Levensschetsen bleven nog lang 'éloges', lofredes op de deugden van de overlevenden en dat niet alleen binnen onze *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*.⁴⁶

Met name in de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok zich een proces van herdefiniëring op grote schaal. Om slechts één voorbeeld te noemen: 'Sins became crimes; crimes, diseases; diseases, social problems.'⁴⁷

Herdefiniëring, het is ook een ander woord voor secularisatie. In wat ik heb aangeduid als een nieuwe psychologiserende denkstijl voltrok zich in belangrijke mate dat proces van secularisatie. De oude theologie bezat, aan het begin van de eeuw, nog een prominente plaats binnen het universitaire curriculum. Zij verloor die na 1850. Uit de filosofie kwam een nieuwe menswetenschap voort, wel genoemd de wetenschap bij uitstek van de onzekere burgerij: de psychologie, die zich boog over het raadsel van de sfinx.⁴⁸ Zij was hierin voorgegaan door de kunst, met name door wat als de meest typerende letterkundige negentiende-eeuwse kunstuiting wordt gezien: de (psychologische) roman. Ook hier zij nogmaals beklemtoond de geleidelijkheid van dat proces alsook het feit dat het oude niet direct verdween bij het verschijnen van het nieuwe. Hoe lang immers bleef nog die oude temperamentenleer bestaan in de negentiende eeuw, al of niet gecombineerd met een nieuw soort raciaal, sociaal-darwinistisch denken.⁴⁹

Modernisering. Van burgerlijke naar moderne cultuur

Het wordt tijd deze algemene inleiding tot het thema van vandaag af te sluiten. Eén begrip is tot nu toe buiten schot gebleven omdat het niet direct verwijst naar een eigentijdse ervaring: het begrip modernisering. Over dat begrip is de laatste decennia zeer veel te doen geweest, juist ook in verband met de studie van de negentiende eeuw.⁵⁰ Op alle terreinen voltrok zich in de negentiende eeuw een moderniseringsproces, ook in mentaal-historische zin. Die opkomende psychologiserende denktrant in die zichzelf nerveus noemende negentiende eeuw was er een uiting van, was er de neerslag van.

Een historicus dient zich niet te beperken tot het leveren van synchrone dwarsdoorsneden van afzonderlijke tijdvakken in hun eigen specifieke context. Hij behoort die tijdvakken, die contexten op te nemen in een ontwikkelingsschets en daartoe lijkt het begrip modernisering voor de negentiende eeuw onmisbaar. In zo'n ontwikkelingsschets wordt de negentiende eeuw al snel tot louter proloog van de twintigste eeuw. Ik sprak al eerder over de burgerlijke negentiende eeuw als epiloog van de achttiende eeuw. Wat nu, zult u zeggen, is die negentiende eeuw er alleen maar voor de eeuw die aan haar voorafging en de eeuw die op haar volgde beter tot hun recht te laten komen? Ik ben de laatste jaren teveel negentiende-eeuwer geworden om me hierbij neer te leggen. Bovendien begaat men een historische doodzonde door een tijdvak te reduceren tot louter proloog of epiloog. Zoiets is voor de historicus even erg als die andere doodzonde, die van het anachronisme.

Maar waarin bestaat dan het eigene van de negentiende eeuw? Heeft zij een eigen stijl, een eigen gezicht? Ja denk ik en we moeten dat eigene, dat bijzondere zoeken in het moderniseringsproces, in het feit dat die epiloog tot proloog kon worden, in het feit dat die burgerlijke cultuur de weg vrijmaakte voor de moderne cultuur waarin we nog altijd leven. Hoe en

waarom zich dat proces voltrok is niet een twee drie aan te geven of uit te leggen. Dat de negentiende eeuw de eerste eeuw is waarin de zogeheten 'paradoxen' van de modernisering zich manifesteerden, moge duidelijk zijn. Een van die paradoxen betreft het feit dat traditioneel en modern – termen die elkaar op begripsniveau uitsluiten – niettemin toch begrippen zijn die naar verschijnselen in de werkelijkheid verwijzen, die wonderwel samen kunnen gaan, dialectisch zelfs. Modernisering riep en roept retraditionalisering op. De negentiende eeuw is ook de eeuw van de 'invented traditions' om een andere slogan uit het recente onderzoek te bezigen. Vanuit deze moderniseringsproblematiek hebben Frans Ruiters en Wilbert Smulders ons recentelijk een uiterst boeiende literatuurgeschiedenis of cultuurgeschiedenis geboden, waarin de relatie centraal staat tussen samenleving en kunst, tussen samenleving en (autonoom geworden) literatuur.⁵¹ Ik ken geen studie over het moderniseringsproces, waarin zo overtuigend en serieus rekening wordt gehouden met de rol van 'traditionele' tegenkrachten. Het grootste deel van hun studie gaat evenwel over de twintigste eeuw, niet over de negentiende eeuw.

Ik wil met een andere auteur eindigen en me uitdrukkelijk niet tot de Nederlandse situatie beperken. Zoals aan het begin gezegd, ik geloof in eerste instantie niet aan een god van Nederland. We kunnen pas historisch verantwoord aan een god van Nederland geloven, als we lang genoeg over de grenzen hebben gekeken, als we voldoende op de hoogte zijn van de negentiende eeuw bij onze burens. Unicité valt slechts te claimen op basis van vergelijking. Het is een waarheid als een koe, maar ze mag nog wel eens gehoord worden nu we ons weer zo druk maken in ons onderzoek over onze eigen (historische) identiteit. De auteur die ik op het oog heb is de in 1992 overleden Thomas Nipperdey. Vier jaar voor zijn dood heeft hij een briljant cultuurhistorisch essay geschreven over de negentiende eeuw, over de plaats van de Kunst in de burgerlijke en moderne samenleving, over de overgang van burgerlijke naar moderne cultuur. Zelden heb ik zo'n rijkdom aan historisch gedachtegoed over de lange negentiende eeuw bijeen gezien in zo'n kort bestek. Het tekort aan empirische onderbouwing (velen zullen dit essay te speculatief, te Duits vinden naar ik aanneem) wordt ruimschoots gecompenseerd door intuïtieve diepgang. De titel van het essay luidt: *Wie das Bürgertum die Moderne fand*.⁵²

Een paar samenvattende gedachten ter afsluiting. Wat moeten we verstaan onder het proces van verburgerlijking van de kunsten? Kunst werd in de cultuur van de burgerij een wezenlijke dimensie van het leven. Pas in deze cultuur kon zich een autonome kunstfilosofie ontwikkelen. Nog nooit was de plaats van de kunst in de samenleving zo hoog ingeschat als nu in de burgerlijke cultuur. Een toenemende secularisering in de negentiende eeuw ging gepaard met een sacralisering van de kunst. Kunst droeg bij aan de zingeving van het leven. De dienstbaarheid van de kunst in de burgerlijke cultuur was van een veel verhevener aard dan die in de aristocratische hofcultuur, waar kunst voornamelijk een status representerende func-

tie bezat of die in de kerkelijke cultuur waarbinnen kunst bovenal de eredienst en liturgie ondersteunde. Het contemplatief en devoot (in stilte) aanschouwen van kunst in musea en het beluisteren van kunst in de concertzaal werden als hoogst serieuze handelingen beschouwd van bijna religieuze aard. Kunst had zoals gezegd met zingeving van het leven te maken en met name de muziek (die heel de eeuw door romantisch bleef) dwong tot reflectie over het eigen innerlijk, het eigen ik. Niet slechts in de concertzaal, maar ook thuis in de persoonlijke privé-sfeer. In geen burgerlijk gezin ontbrak de piano, het muziekinstrument bij uitstek van de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur.⁵³ De schouwburgen, de musea en de concertzaal werden bij uitstek de gewijde ruimten van de burgerlijke cultuur. De romantiek verhief de muziek blijvend tot hoogste kunstvorm. De concertzaal verving voor menig een de kerk, zoals herhaaldelijk is geconstateerd. De burgerlijke cultuur beoogde een esthetisering van het leven. Die hoge kunstopvatting van de burgerlijke cultuur, die esthetisering is achteraf gezien paradoxaal genoeg mede voorwaarde geworden voor het estheticisme aan het eind van de eeuw, dat zich juist zo keerde tegen die burgerlijke cultuur. Ik kom er zo dadelijk op terug.

Behalve aan institutionele karakteristieken valt de burgerlijke cultuur vooral ook te herkennen aan haar historische en historiserende denktrant. Men bouwde zijn wereldbeeld mede op met behulp van het verleden: dat kon het eigen nationale verleden zijn, maar ook dat van de oudheid, de Middeleeuwen of de renaissance. Het verleden bleek een pluraliteit van elkaar concurrerende tradities te bevatten, waaruit op creatieve wijze moest worden gekozen. Achter iedere neo-stijl verschool zich een ideaal. Dat historisme stond de eis tot originaliteit niet per se in de weg. Men voelde zich geen mindere imitator. De bekende strijd in de bouwkunst tussen renaissance en gotiek was een algemeen Europees verschijnsel evenals die voor de burgerlijke cultuur zo kenmerkende statuo-manie.⁵⁴

Pas aan het eind van de eeuw begon die historische inspiratie de originaliteit in de weg te staan. Originaliteit liet zich nog slechts omschrijven aan de hand van adjectiva als innovatief en authentiek. Er ontstond een situatie waarin de zingevende functie van de kunst slechts gewaarborgd leek bij een zo groot mogelijke autonomie voor de kunst. De verburgerlijking van de kunst had deze situatie zelf in de hand gewerkt: hoe meer die 'hebbelijke' burgerij zich occupeerde met de kunst – qua aantal maar ook in intensiteit – hoe triviale die kunst werd, hoe minder zij in staat was zich te onderscheiden of een boodschap uit te dragen van een andere (niet-burgerlijke) wereld, die iets beduidend anders en zinvol kon toevoegen aan het steeds meer gereguleerde routineuze burgerlijke bestaan. En toch werd daarom gevraagd, ook door diezelfde burgerij.

Er lopen genoeg verbindinglijnen van die negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur naar die moderne cultuur aan het eind van de eeuw. Het zicht op die samenhang is evenwel lange tijd verduisterd (en misschien nog steeds) door het zelfbeeld van de Beweging van Tachtig. Een revolutionair,

die alles uit het niets wil scheppen, verzwijgt en verdringt zijn verleden, ontkent ooit ouders gehad te hebben. Aan het eind van de negentiende eeuw trad de sinds de romantiek aanwezige latente spanning tussen kunst en burgercultuur duidelijk naar buiten. Het leek erop alsof er twee tegengestelde en onverzoenlijke werelden waren ontstaan. Kunst was of werd per definitie antiburgerlijk; burgerlijke kunst stond gelijk aan kitsch.⁵⁵ Zo'n voorstelling streefde het artistieke revolutionaire zelfbeeld, maar ging voorbij aan het feit dat een groot gedeelte van diezelfde burgerij deze zogeheten antiburgerlijke kunst al snel begon te appreciëren. 'A revolution in art went hand in hand with a change in middle-class consciousness.'⁵⁶ Juist ook die burgerij vroeg om een kunst, waarin 'van het gewone en alledaagse' werd afgeweken, die stond voor het 'Andere', die een antidotum verschafte voor het alledaagse gereglementeerde bureaucratische bestaan.

Om Arthur Mitzman's terminologie in dit verband te bezigen: de 'iron cage' van de samenleving riep om een 'esprit frondeur' van de kunst. Juist die onzekere burgerij bleek 'modernitätsfähig'.⁵⁷ 'Die moderne Kunst hat sich nicht trotz der Bürger, sondern mit ihnen durchgesetzt.'⁵⁸ De antiburgerlijkheid van de moderne kunst manifesteerde het crisisgevoel aan het einde van de eeuw, de onzekerheids crisis van Jan Romeins' *Breukvlak* of de 'anxiety' van Peter Gay's *Bourgeois Experience*. Zij weerspiegelde de groeiende twijfel aan de vooruitgang. Moderne kunst kwam tegemoet aan de groeiende exploratie van het eigen ik, aan die zoektocht naar het raadsel van de sfinx, aan het groeiend besef van de ondoorgrondelijkheid van dat ik. Zij was de expressie van het ontstane leefklimaat, door de tijdgenoot zelf aangeduid zoals we zagen met termen als 'Nervosität' en 'Reizsamkeit'. Moderne kunst vormde de artistieke expressie van wat ik eerder aanduidde als die moderne psychologiserende denkstijl, welke de burgerlijk-historiserende min of meer verving. 'Das moderne Leben subjectiviert das Erleben und psychologisiert es', aldus Nipperdey.⁵⁹ Juist die geclaimde (relatieve) autonomie stelde de kunst beter in staat tegemoet te komen aan bepaalde behoeften van die onzekere burgerij. Dames en heren, die zogeheten burgerlijke cultuur met haar verheven kunstopvatting, met haar vanzelfsprekende historiserende denkstijl bestaat niet meer. Zij is voorgoed verleden tijd. Wat nog wel bestaat is die onzekere burgerij. Dat zijn wij - u en ik.

Noten

- 1 L.J. Rogier, *Beschouwing en Onderzoek* (Utrecht/Antwerpen 1954) 109. Citaat is afkomstig uit een artikel in *de Gids* van 1948, getiteld 'De nationale zin van de vrede van Munster'.
- 2 Vgl. W. van den Berg, 'De "vorige eeuw": bijna verleden tijd. Over de Noordnederlandse studie van de negentiende eeuw' in: *Colloquium over de beeldvorming rond de 19de eeuw in Vlaanderen. Balans en Perspectief 1971-1991* (Gent 1992) 50-66. Vgl. C. Tamse, 'L'histoire de ma vie als getuigenis van het Biedermeier' in: Dr. C.A. Tamse, *Koningin Sophie 1818-1877* (Zutphen 1984) 97-116.
- 3 Vgl. P. Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud*. Vol. II *The Tender Passion* (Oxford 1986) 192-197.
- 4 Vgl. E.H. Dance, *The Victorian Illusion* (Londen 1928).
- 5 Gay, *The Tender Passion*, 58, 63, 87.
- 6 Voor L. Strachey's geschiedschrijving: Michael Holroyd, *Lytton Strachey. A Biography* (Harmondsworth 1987), in het bijzonder de hoofdstukken 13, 14 en 15. Nog altijd de moeite waard: Ph. de Vries, 'Lytton Strachey's Portretkunst. Een historiografisch probleem', *De Nieuwe Stem* 5 (september 1950) 503-515.
- 7 E. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (Londen 1975). Id., *The Age of Empire 1875-1914* (Londen 1987). Over deze twee delen schreef Thomas Nipperdey terecht: 'trotz marxistischer Position des Autors ganz herausragend'.
- 8 J. Romein, 'Schets ener cultuurgeschiedenis van de negentiende eeuw' in: Id., *Tussen Vrees en Vrijheid* (Amsterdam 1950) 117-152, in het bijzonder 122, 143, 145.
- 9 *Ibidem*, 151.
- 10 Voor uitvoerige kritieken zie onder meer Arthur Mitzman, 'France's Labyrinth and Zeldin's Odyssey', *Political Studies* 27 (1979) 610-618; H. Wesseling, 'Veel ideeën over Frankrijk', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 221-246, in het bijzonder 223-228. De volledige titel luidt: *France 1848-1945*. Vol. I: *Ambition, love and politics* (Oxford 1973). Vol. II: *Intellect, taste and anxiety* (Oxford 1977).
- 11 Zie het themanummer getiteld: 'Tien jaar studie van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 11 (1987) 53-140.
- 12 G.N. Clark, *The Idea of the Industrial Revolution* (Glasgow 1970²) 21.
- 13 Zie J. Kamerbeek Jr., 'Het begrip "historische overgangperiode" kritisch bekeken', *Forum der letteren* 9 (1968) 203-224; R. Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979) 199, 328; P.B.M. Blaas, 'Het paradigma van de eeuwewende', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1992-1993* (Leiden 1994) 43-55.
- 14 Vgl. W.E. Houghton, *The Victorian Frame of Mind 1830-1870* (New Haven 1967⁶) 1-4; voor de terugkeer van de middeleeuwen zie onder meer: C. Peeters, 'De neogotiek tussen nijverheid en kunst', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 356-380; Zie ook het themanummer 'Het beeld van de middeleeuwen in de negentiende eeuw' van *De Negentiende Eeuw* 19 (1995); en verder recentelijk: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (ed.), *De Middeleeuwen in de Negentiende Eeuw* (Hilversum 1996); R. van Kesteren, 'Het verlangen naar de Middeleeuwen', *Theoretische Geschiedenis* 24 (1997) 169-175.
- 15 Houghton, *Victorian Frame of Mind*, 3.
- 16 Zie de artikelen in de tiende jaargang (1996) van *Madoc*, tijdschrift over de middeleeuwen.
- 17 *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Dr. C.H.E. de Wit, *Thorbecke, Staatsman en historicus; Mr. J.R. Thorbecke, Historische schetsen*) (Nijmegen 1980) 267. Vgl. P.B.M. Blaas, 'Nederland en de Franse revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 554-578, in het bijzonder 560-563.
- 18 *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, 266.
- 19 Voor W.H. Riehl (1823-1897), zie Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (München 1983) 522; P. Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud*. Vol. I *Education of the Senses* (Oxford 1984) 501-502.

- 20 Zie Gay, *Education of the Senses*, 39; James J. Sheehan, 'Wie bürgerlich war der deutsche Liberalismus?' in: *Liberalismus im 19. Jahrhundert*. Hrsg. Dieter Langewiesche (Göttingen 1988) 28-49, in het bijzonder 41.
- 21 Voor de ontwikkeling van het begrip 'bürgerliche Gesellschaft' zie onder meer Manfred Riedel in O. Brunner u.a. (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe* Bd. 2 (Stuttgart 1975) 719-800; voor het gegroeide dualisme tussen staat en maatschappij, zie Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Freiburg/München 1976²); Vgl. ook het door Keith M. Baker geschreven trefwoord 'sovereignty' in: *A Critical Dictionary of the French Revolution*. Edited by F. Furet and M. Ozouf. Translated by A. Goldhammer (Cambridge (Mass.), Londen 1989) 844-859.
- 22 Zie Gay, *Education of the Senses*, 423-424, 434.
- 23 Zie hierover Hermann Bausinger en Thomas Nipperdey in: Jürgen Kocka (Hg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1987) 121-148.
- 24 Behalve bepaalde symposia waren ook de nodige artikelen in het tijdschrift direct of indirect aan dit thema gewijd. Zie bijvoorbeeld Pieter Stokvis en Marita Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910', *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 145-172.
- 25 Zie met name de volgende 'Bielefeld-bundels': J. Kocka (Hrsg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1987); U. Frevert (Hrsg.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1988). J. Kocka (Hrsg.), *Das Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 Vol. (München 1988). Van deze gebundelde voordrachten werden er zeventien in het Engels vertaald: *Bourgeois Society in Nineteenth-century Europe*. Edited by Jürgen Kocka and Allan Mitchell (Oxford 1993). Wat de recente aandacht voor het liberalisme betreft zie: *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Dieter Langewiesche (Hrsg.) (Göttingen 1988); H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992); S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse Staat* (Amsterdam 1992); *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present*. Edited by Simon Groenvelde and Michael Wintle (Zutphen 1997) (Britain and the Netherlands volume XII).
- 26 Met name in Wageningen is het onderzoek naar de 'materiële' (burgerlijke) cultuur de laatste decennia sterk ontwikkeld. Zie onder meer: A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl* (Wageningen 1989). Id., 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 532-547.
- 27 Richard Price, 'Historiography, Narrative, and the Nineteenth Century', *Journal of British Studies* 35 (1996) 220-256.
- 28 Vgl. Gay, *Education of the Senses*, 33-34, 474.
- 29 Het derde en vierde deel verscheen respectievelijk in 1993 en 1995: P. Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud*. Vol. III. *The Cultivation of Hatred* (New York 1993); P. Gay, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud*. Vol. IV. *The Naked Heart* (New York 1995).
- 30 Vgl. *De Negentiende Eeuw* 10 (1986) 144.
- 31 Gay, *Education of the Senses*, 458, 466-468; Id., *The Tender Passion*, 4; Id., *The Naked Heart*, 276.
- 32 Gay, *Education of the Senses*, 418-420.
- 33 Slechts weinig van deze collegestof verscheen later in artikel- of boekvorm, zie: *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-293.
- 34 Vgl. Gay, *Education of the Senses*, 56-61, 459; Id., *The Tender Passion*, 255, 329-330, 348-349; Id., *The Cultivation of Hatred*, 117, 422, 426, 439, 453, 480, 491; Id., *The Naked Heart*, 103, 183-184, 219, 279, 323, 345-346. Ook Houghton en Zeldin wijden aan 'anxiety' een apart hoofdstuk.
- 35 Vgl. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. 2 dln (Leiden/Amsterdam 1967). Deel I, 48-51, 270-271, 279-280, 380-381; Deel II, 61-62, 97, 191, 402-404, 409-411.
- 36 Bernard Groethuysen (1879-1946) was een leerling van W. Dilthey. Er verscheen ook een Duitse versie in twee delen (1927 en 1930): *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und*

- Lebensanschauung in Frankreich* (een herdruk in 1978). Pas in 1968 werd het werk in het Engels vertaald onder de titel: *The Bourgeois: Catholicism versus Capitalism in Eighteenth-Century France*. Noch in het *Breukvlak*, noch in *The Bourgeois Experience* wordt Bernard Groethuysen genoemd, wel in eerder werk van beide auteurs. Zie J. Romein, *In opdracht van de tijd* (Amsterdam 1946) 244-246; P. Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of modern Paganism* (New York 1966) 545; Zie ook Id., *The Enlightenment: An Interpretation. The Science of Freedom* (New York 1970) 604, 622.
- 37 Romein, *Breukvlak*, II, 403. Vgl. Groethuysen, *The Bourgeois*, 230. De onzekerheid van de verantwoordelijkheid lijkt me een gedachte die typerend voor de these van Groethuysen mag heten. Natuurlijk komen ook die andere 'soorten' van onzekerheid bij Romein voor als de angst voor de massa, voor het proletariaat, of voor de zich emanciperende volken van Azië (*Breukvlak* II, 62).
- 38 Vgl. de wat raadselachtige opmerking van Jan Romein: 'Wij hebben herhaaldelijk gesproken van de "omslag" die zich in het westerse cultuurleven van omstreeks 1900 voltrekt, en juist die term gebruikt om er de nadruk op te leggen dat het hier niet om een plotseling optredende verandering gaat, zoals de historische ontwikkeling ze trouwens zelden of nooit vertoont...' (*Breukvlak*, II, 404). De Engelse vertaling van deze passage lijkt me pertinent onjuist. (Zie Jan Romein, *The Watershed of two eras. Europe in 1900* (Middletown 1978) 652.)
- 39 Zeldin, *France 1848-1945*, Vol. II, 833.
- 40 *Ibid.*, 840-841; Gay, *Education of the Senses*, 164; Id., *The Tender Passion*, 19-20, 340-348; Id., *The Cultivation of Hatred*, 493, 506-507.
- 41 Gay, *The Tender Passion*, 336-338.
- 42 Gay, *The Cultivation of Hatred*, 491-513. Het begrip karakter kreeg een bijna magische klank: 'Character, that magical word, intoned daily, encompassed all these cherished bourgeois ideals and anxieties' (502).
- 43 Onder meer in Nederland. Zie Henk te Velde, 'In onzen verslaptent tijd met weeke hoofden'. Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152 (1989) 14-24.
- 44 Zie het boeiende essay van Frank Ankersmit: 'De moord op de oervader. Freud en het onbehagen in de cultuur' in: *De Pijn van Prometheus*, red. Remiege Aerts en Klaas van Berkel (Groningen 1996) 140-174.
- 45 Zeldin, *France 1848-1945*, Vol. II, 765-792 (hoofdstuk 15, Private Lives); Gay, *The Naked Heart*, 152-185, 310-346.
- 46 Men zou ook kunnen denken aan de bekende serie *Mannen en Vrouwen van Beteekenis in onze dagen* (1870-1921). De geleidelijke overgang van de 'burgerlijk-moraliserende' biografie naar de modern-psychologiserende is, zoals bekend, het hoofdthema van Jan Romeins *De Biografie* (Amsterdam 1951). Uit deze studie bleek en blijkt hoe Romein de studie van de psychologie steeds meer onmisbaar en vanzelfsprekend achtte in iedere historische opleiding. 'Psycho-history' heeft een langere voorgeschiedenis dan wel eens wordt gedacht.
- 47 Gay, *The Cultivation of the Hatred*, 213.
- 48 Vgl. Ankersmit, 'De moord op de oervader', 149-150.
- 49 Zeldin, *France 1848-1945*, Vol. II, 774-777.
- 50 Vgl. H.U. Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen 1975); Hans van der Loo en Willem van Reijen, *Paradoxen van modernisering: een sociaal wetenschappelijke benadering* (Muiderberg 1993).
- 51 Frans Ruiters en Wilbert Smulders, *Literatuur en Moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam/Antwerpen 1996). Zie de discussie in *De Nieuwste Tijd* 8 (1997) 31-52.
- 52 Th. Nipperdey, *Wie das Bürgertum die Moderne fand* (Corso 1988). In sterk verkorte Engelse vorm: Th. Nipperdey, *The Rise of the Arts in Modern Society* (Londen 1990). Uitgebreider over dezelfde materie in zijn handboek over de negentiende eeuw. Th. Nipperdey, 'Die ästhetische Kultur: Musik, Kunst, Literatur' in: Id., *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starke Staat* (München 1983) 533-587; Th. Nipperdey, 'Die schönen Künste' in Id., *Deutsche Geschichte 1866-1918*. Band I *Arbeitswelt und Bürgergeist* (München 1990) 692-796.

- Over Nipperdey, zie Patrick Dassen, 'De Geschiedenis als open toekomst. Over het werk van Thomas Nipperdey', *Bulletin Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 3 (1994) 136-152.
- 53 Over de 'Art of Listening' zie Gay, *The Naked Heart*, 11-35. Over de verheven kunstopvatting bij de burger-elite: zie bijvoorbeeld ook: J.Th.M. Bank, 'Mecenaat en stadsontwikkeling in Amsterdam, 1850-1900', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 548-573.
- 54 Nipperdey, *Wie das Bürgertum die Moderne fand*, 10-23.
- 55 *Ibidem*, 48-62.
- 56 Nipperdey, *The Rise of the Arts*, 21.
- 57 Nipperdey, *Wie das Bürgertum die Moderne fand*, 76.
- 58 *Ibidem*, 63.
- 59 *Ibidem*, 80. Het laatste vijfde deel van Peter Gay's *magnum opus* zal gewijd zijn aan deze modern psychologisierende denktrant (Gay, *The Tender Passion*, 168, noot 41).